

Kampen om det som ingen ejer

Om rettighederne til den øde jord indtil 1241 som baggrund for den tidlige middelalders bondeuro

Det, som ingen ejer – skove, fiskevand, forstrand – det ejer kongen, fastslog Jyske Lev 11241 med en autoritet, der forblev stort set uantastet i den senere middelalder. Selv om tinget ifølge fortalen vedtog loven, var det dog kongen, der gav den, og der var næppe mange, der vovede at løfte røsten mod loven. Ikke desto mindre var kampen om rettighederne over den øde jord, almindingen, et tilbagevendende tema for den sociale konflikt i den tidlige middelalder. Det skal være min udgangspåstand, at de sociale konflikter, som kom til udtryk i retstvister, afgiftspålæg, uro og opstande, ofte havde deres rod i kampen om besiddelses- og adgangsrettigheder til den jord, hvis retslige status ikke var entydigt knyttet til én produktionsenhed eller én jordherre. I den tidlige middelalder foregik en voidsom nyopdyrkning og en intensiveret udnyttelse af ressourcerne. Samtidig blev stadig mere jord samlet på færre hænder, specielt efter af slutningen på de store borgerkrige i 1130'erne og 1150'erne. Valdemarstiden, 1157-1241, blev kulminationen på denne jord- og magtsamling, som forudsatte en løsning på den øde jords problem. Det er historien om, hvordan kongen hævdede en overhøjhedsret til denne jord, om bøndernes modstand mod kongens ret, og hvorledes denne ret udviklede sig, som jeg skal beskæftige mig med.

Tidligere behandlinger

Flere retshistorikere som Johs. Steenstrup, Poul Johs. Jørgensen og Poul Meyer har antaget, at kongen ikke kunne hævde den såkaldte regaleret til den øde jord før Valdemarstiden.¹ Deres behandlinger af problemet lider dog alle under den begrænsning, at de opererer med et relativt simpelt, moderne privatejendomsbegreb. Særlig Steenstrup udtrykte klart sin frustration over, at kongens ret aldrig var et entydigt begreb, idet det nærmest pr. implikation altid var ledsaget af, hvad vi kunne kalde bondens ret. De senere års forskning, især Ole Fengers bidrag,² har om ikke løst problemet med middelalderens besiddelsesbegreber, så gjort det klart, at vi i stedet for at beklage datidens uslebne og selvmodsigende begreber må forstå, at middelalderens ret aldrig handlede om et absolut ejendomsbegreb, men om sæt af rettigheder, der overlappede og kompletterede hinanden, og som på det konkrete plan udtrykte henholdsvis brugsret og afgiftspligt. Det er slående, at vores ord "by", som i dag synes at henvise til en veldefineret parlamentsakt, omkring 1200 såvel

---

¹ J.C.H.R. Steenstrup: *Studier over Kong Valdemars Jordebog* Kbh. (1874) s.335, jvf. hans anmeldelse af Karl Haff, "Die dänischeri Gemeinderechte", i *Historisk Tidsskrift* 8.2 (1909), s. 80-92. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie* Kbh. (1947), s. 186-87 og 265-66. Poul Meyer: "Almindingen". *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder 1* (1956) s. 95-97.

² Ole Fenger m.fl.: *I være have*, stencilat, projekt Middelalderbyen, Århus (1981) og *Gammel dansk ret Viborg* (1983).

kunne betyde *fællesskab* som *afgift* samt de reguleringer, der gjaldt for disse gensidige forpligtelser.³ I middelalderens tænkning var det grundlæggende, at sociale rettigheder og pligter var gensidigt betingede, f.eks. i landsbyfællesskabet, som gav arbejdsfællesskab, men også krævede deltagelse i de fælles opgaver. I analogi med dette var det naturligt for landboen, at hans ret til at bruge jorden fulgtes af en forpligtelse til at sørge for underholdet af den jordherre, der beskyttede landsbyen. Problemerne for derme gensidighedstænkning opstod, når en af parterne i fællesskabet syntes at kræve mere end han gav. Netop derfor blev øvrighedens voksende krav på den øde jord så problematisk.

Den nyvundne forståelse for besiddelsesrelationerries mangfoldighed og sociale karakter bar dog endnu ikke fået by at præge de nyeste skildringer af den tidlige middelalder. Selv om Aksel E. Christensen stærkt betonede øvrighedsmagternes vækst i denne periode, behandlede han overhovedet ikke regaleproblemet i sin fremstilling fra 1977.⁴ Socialhistorikeren Kai Hørby skrev i sin fremstilling af tiden 1100-1250 om regalerne:

“Det blev en grundlæggende juridisk betragtning i middelalderens Danmark, at riget er kongens ejendom, hvad der især betyder, at han ejer det, som ingen ejer.”⁵

Hørbys anvendelse af Jyske Lovs formel rejser mange spørgsmål: Mener han, at kongen ejer hele riget eller blot den øde jord? Hvad betyder ejer i lovens forstand? Og først og fremmest rejser Hørbys behandling den indvending, at han her – som andre steder – skriver i passiv og generaliserende stil, selv om hans vurdering må forudsætte aktører og i det højeste kan referere til situationen, som den måske var efter 1241. De konflikter, som regalekravet var ledsaget af, er røstet helt væk i hans fremstilling.

Et udgangspunkt: Reguleringen af ager og overdrev

Før jeg kan behandle dette konfliktstof, må jeg imidlertid konstruere en teori om den øde jords status i det tidlig-middelalderlige agrare system. Jeg vil søge at indkredse den sædvaneret, som kan tænkes at have reguleret bøndernes brug af ødejorden, før kongens krav blev etableret eller, da vi næppe kan datere dette krav, den sædvaneret, som eksisterede før kongens overhøjhed til den øde jord i det 12. århundrede blev defineret og udnyttet ved udstedelsen af kongelige privilegier. En sådan konstruktion er naturligvis hypotetisk og kan kun have en heuristisk værdi, nemlig for så vidt den hjælper os til bedre at forstå vore kilder. Faren for cirkelslutninger er åbenbar, men andre metoder gives ikke, hvis vi overhovedet vil udtale os om de processer, der ledte frem til det regulerede samfund, som vi kender lidt bedre i 1200-tallet.

Anette Hoff har foreslået, at bestemmelserne i Jyske Lov om gærder og hegnspligt bedst forstås, hvis vi antager, at et ældre system på nedskrivningstidspunktet var ved at blive fortrængt af et nyere.⁶ Hun antager, at de ældre bestemmelser refererede til et såkaldt løkkebrug, hvor den enkelte ager var hegned for sig, og hvor der kun var et begrænset dyrkningsfællesskab i landsbyen. De nyere

³ Tage Hadenfeldt: Forholdet mellem kongemagt og de danske byer i 12. og 13. århundrede upubl. Speciale, Aalborg (1985), s. 48ff. Dette arbejde har inspireret mig meget i min udvikling af regaleproblemet.

⁴ Aksel E. Christensen, Tiden 1042-1241, *Danmarks Historie* 1, Kbh. (1977), s. 221-399.

⁵ Kai Hørby, Middelalderen, *Dansk Socialhistorie* 2, Kbh. (1980), s. 216.

⁶ Anette Hoff: 'Middelalderlige gærder og hegn – ældre og yngre dyrkningssystemer i Jyske Lov'. *Fortid og Nutid* 31 (1984), s. 85-102.

bestemmelser, hvorefter der blev fælles hegnspligt for alle landsbyens jorder, må være introduceret ved gennemførelsen af vangesystemet i tiden mellem ca. 1000 og 1200. Dette system synes at have fremmet udbyttet af jorden, øget arbejdsfællesskabet og ført til en voldsom nyopdyrkning. De udyrkede arealer omkring landsbyerne, overdrevene, blev enten opdyrket eller udnyttet intensivt som græsnings- eller brændselsressourcer. Dette stigende pres på skove, moser og andre ødestrækninger reflekteredes i de bestemmelser, som fastsattes i landskabslovene for udnyttelse af overdrevene. Uanset om Anette Hoff har ret i, at lækkebruget var et ældre system på vej ud, eller om lækkebruget var en regional variant af vangesystemet, har hun uden tvivl ret i, at agerbrugets udvidelse øgede presset også på de uopdyrkede ressourcer. Ligeledes blev det i stigende grad nødvendigt at fastsætte grænserne for nabolandsbyer, idet udnyttelsen af det fælles overdrev var ført så vidt, at en deling af ressourcerne blev nødvendig.⁷

Adgangen til oret eller overdrevet var fri for alle bofaste i landsbyen, som kunne bruge græsgange, moser og skove til husholdets behov. Principielt blev denne adgangsret fastsat i forhold til gårdens størrelse.⁸ Allerede i de tidligste adkomstbreve kan vi derfor se, at besiddelse af en gård im- eller eksplicit omfatter gårdens andel i oret, men det er også tydeligt i disse tidlige 1100-tals dokumenter, at denne adgangsret kunne afhændes separat, sælges og købes for sig.⁹

Uden for overdrevet lå den virkelige øde jord. I de centrale landskaber, Vestsåne, Sjælland, Fyn og Østjylland, var det meste jord i 1100-tallet sandsynligvis allerede så tæt bebygget, at der knap fandtes egentlige store skove, heder og moser, medens fiskevandet endnu var rigeligt. Derimod havde Vest- og Nordjylland, Bornholm, Blekinge og Halland fortsat meget store øde strækninger, som repræsenterede virkelige værdier, hvis de blev udnyttet. Disse stræk kaldtes alminding, dvs. "hvad alle mand har ret til at bruge".¹⁰ Almindingskoven, -fiskevandet, moserne var principielt åbne for alle i f.eks. et givet herred. Derimod blev fjernere boendes ret til at bruge almindingen sikkert betragtet med skepsis, efter som kongen i et brev fra slutningen af 1100-årene stadfæstede Järrestad og Ingelstad herreders ret til at bruge skoven i Albo herred i Skåne.¹¹ I almindingen herskede alene brugsretten: Vi ved fra Skånske Lov (efter 1215), at en brændestabel i almindingskoven var skovhuggerens ejendom i år og dag, hvorefter den – hvis den var uafhængt – igen blev alminding og frit måtte afhentes af alle.¹²

Kongens ret til almindingen

Som nævnt hævdede kongen i Jyske Lov en overhøjhedsret til den øde jord: "hvis det er alminding, dér ejer konge jord og bønder skov."¹³ Jeg skal senere vende tilbage til betydningen af denne

---

⁷ Se f.eks. *Diplomatarium Danicum* (herefter DD) I.2 nr. 122 (1157-60), 128 (1158-60), 162 (1164-78); alle omhandler Esroms jorder.

⁸ DD I.3 nr. 223 (1197).

⁹ DD I.2 nr. 64 (1135), 91 (1145), 126 (1158); i det sidste fik Esrom andele i seks landsbyer med skovret.

¹⁰ Meyer (1956): "Ordets etymologi er usikker, men begrebsmæssigt dækker det i ældste tid noget, hvortil ingen har nogen form for særret."

¹¹ DD I.3 nr. 109 (1182-1202).

¹² Skånske Lov 208, *Danmarks gamle Landskabslove med Kirkelovene* (herefter DGL), udg. Johs. Brøndum Nielsen. I.1, s. 168, Kbh. (1933).

¹³ Jyske Lov I.53, DGL II, s. 124: "Møtæs ens manz scogh oc annæns mansz mark. Tha a hin thær scoghæn a. Swo langt sum limmæ lutæ. Oc root rænnær. Utæn of thæt ær alminning thæræ a kunung iorth oc bøndær scogh."

formulering, men først må jeg konstatere, at denne ret *ikke* kendes i den ældre Skånske Lov. Almindingen er i Skånske Lov simpelthen frit tilgængelig for alle, og dér hersker som sagt alene brugsretten. Imidlertid nævnes i Kong Valdemars Jordebog flere steder kongens alminding, bl.a. i kongelevslisten (sandsynligvis fra 1231), hvor der til kongens ejendomme i Halland regnes "hele den skov som kaldes alminding, og byerne opstæede deraf";¹⁴ ifølge Hallandslisten var der ikke mindre end 126 sådanne skovbebyggelser, der var i kronens besiddelse. vel fordi de var opført i almindingskov.¹⁵ Det fremgår klart, at Halland havde de største strækninger af samlet skov, bl.a. nord for Hallandsåsen og ved kongsgården i Faurås, men også i Østskåne nævnes almindingskov generelt. Store skove fandtes også på Bornholm, i Jylland (Jernved og Ulveskov), og Gribskov i Nordøstsjælland, men det er ellers karakteristisk for de centrale landskaber, at skoven nævnes med de landsbyer, der har jord i den, og som vel efterhånden har opdyrket skoven. Hvis disse lister kan dateres til 1231,¹⁶ synes det klart, at kronen enten på kort tid efter Skånske Lovs nedskrivning har hævdet denne overhøjhed i Skåne og Halland eller mere sandsynligt – at overhøjhedsretten var af ældre dato, men ikke opfattet som et problem for Skånske Lov, men derimod nok for den kongevigne Jyske Lov. Skånske Lov kunne ignorere problemet, fordi den regulerede Skånelandenes beboeres indbyrdes relationer – og ikke kronens overhøjhedsrettigheder, lige så lidt som andre kongelige pligter og afgifter.

Der er således ingen grund til med Poul Meyer¹⁷ at tillægge den manglende omtale af kongens almindingsret vægt. Det vil fremgå nedenfor, at vi har overleveret en række diplomer fra 1100-tallet, som synes at vise, at kronen hævdede en særret over almindingen, ligesom den synes forudsat i Roskildekrøniken omkring 1140 (jvf. Birgitt Wåhlins bidrag ovenfor). Kongens krav på den øde jord kædes almindeligvis i forskningen sammen med de såkaldte regalerettigheder, altså kronens hævdelser af et monopol på udstedelse af mønter, beskyttelse af veje og broer, oprettelse af torve, opkrævning af boder m.v. Dele af disse regalekrav er dokumenteret allerede i det tidligste danske diplom fra 1085, og jeg finder det sandsynligt, at kongen også har hævdet overhøjhed over øde jord, samtidig med at han hævdede f.eks. vragnet (dokumenteret under kong Niels 1104-23).¹⁸ Min hensigt i denne artikel bliver derfor ikke at søge at opspore opkomsten af denne forestilling om kongens (kronens) ret, men alene at undersøge den proces, hvorunder den blev juridisk defineret og gjort økonomisk aktiv, nemlig ved udstedelsen af privilegier til stormænd og klostre, som dermed fik lov til at udnytte den kongelige ret. Under denne proces udløstes de sociale konflikter mellem øvrighed og lokale bønder, som er min interesse.

Den kongelige ret fik i 1100-tallet en væsentlig formel juridisk begrundelse i den kanoniske retslære. Ved rigsdagen i Roncalia i Norditalien i 1158 genoplivede den tysk-romerske kejser romerrettens regaleret. Med den hidtil glemte romerrets autoritet kunne han for første gang definere de mange ressourcer og monopoler, som skulle indbefattes i regaleretten.¹⁹ Vi skal nedenfor se, at bl.a. udstedelse af rettigheder til skov tog et voldsomt omfang i Danmark i tiden efter 1160. Uden at ville

---

¹⁴ *Kong Valdemars Jordebog* (herefter KVJ) I, udg. S. Aakjær, Kbh. (1934), s. 29: "Tota sua que dicitur alminning et oppida inde facta. Et omnes silue adiacentes."

¹⁵ KVJ, s. 37.

¹⁶ Kongelevslistens forlæg er ældre end 1230. Hallandslisten må dateres mellem 1231 og 1254 (KVJ indledning s. 21).

¹⁷ Meyer (1956), s. 96.

¹⁸ DD I.2 nr. 21 (1085), nr. 32 (1104-17).

¹⁹ Fenger (1983), s. 78-79.

hævde noget direkte årsags-virkningsforhold, må Roncalia-mødet tænkes at have haft inspirerende virkning også i den lille, men velorienterede kreds af lærde omkring den danske konge.

I de sidste årtier af 1100-tallet synes kronens regaler at have været ivrigt diskuteret. Både Sven Aggesen og Saxo leverer adskillige begrundelser til tidens majestætsideologi i deres historiske skrifter. De anvender hændelser, som har en mere eller mindre ægte kerne hos ældre historieskrivere, især Adam af Bremen, og bruger i deres litterære fremstilling disse begivenheder til at forklare eller begrunde over for deres samtid eksistensen af ellers uforklarlige samfundsforhold. Denne historiske *legitimering* af bestående magtforhold eller øvrighedskrav udtrykkes bl.a. af Sven Aggesen, da han vil forklare, hvorledes Danevirke blev bygget. Åbenbart stod han undrende overfor, hvordan det hedenske samfund kunne magte en sådan byggeopgave, og han antog derfor, at kongemagten kunne udkommandere hele folket, "thi som forholdet dengang var med rigets styrelse, besad vore konger i hine tider al jord i kongeriget med herskabs ret".²⁰ En lignende forestilling møder vi et par sider længere fremme, da han fortæller, hvorledes Sven Tveskæg blev udfriet fra sit fangenskab hos venderne med en enorm løsesum Ira hele kongerigets folk: "da således den fulde sum var bragt til veje, erholdt danerne for første gang af kongen ret til at bruge almindingerne i skove og lunde."²¹ Saxo beretter den samme historie, omend Sven Tveskægs tilfangetagere nu er jomsvikingerne, og løskøbssummen er så stor, at den må udredes i rater, hvorfor de danske stormænd må stille deres børn som gidsier: Sven solgte nu "dels offentligt og dels underhånden skove og lunde til dem, der havde givet deres børn, som de elskede højere end deres eget Liv, som borgen for ham, og det, der på denne måde kom ind, betalte han straks til dem, der havde taget ham til fange. Skåningerne og sjællænderne købte skove i fællig og betalte dem under eet, men i Jylland købte kun folk, der var forbunden med hinanden ved slægtskab i fællig".²² Anders Andreen har understreget, at Saxos fortælling må være et forsøg på at forklare en reel forskel mellem brugsretten til skovene i øst- og vest-Danmark.²³ Vi kan forestille os, af den private (hegnede) skov var mere udbredt i Jylland, medens almindingsskovene var dominerende i øst, særlig i Halland, som det fremgår af kongelevslisten. Andreen ser denne geografiske forskel som udtryk for, at det gamle aristokrati stod stærkt på det gamle jyske Jellingdømmes område, medens kronen hævdede erobrerens overhøjhed på de områder i øst, som først omkring 980 var blevet underlagt den nye kongemagt.²⁴ Denne forklaring har sandsynligheden for sig, og i hvert fald kaster den et interessant lys over bondeurolighederne i Skåne og Halland i 1100-tallet.

---

²⁰ "Nam prout regni regimen obtinuit, ita tunc temporis uniuersam regni tellurem reges iure dominii possidebant." *Scriptores Minores Historiæ Danicæ* I, ed. M. Cl. Gertz, Kbh (1917), s. 112. Gertz' oversættelse af *Sven Aggesøns historiske Skrifter*, Kbh. (1916), s. 51-52.

²¹ "Quo expleto, a rege Dani syluarum et norum primo communia impetrarunt" (*Scriptores Minores*, s. 120, overs. s. 60).

²² *Saxonis Gesta Danorum*, ed. J. Olrik & H. Ræder, Kbh (1931), s. 277: "omnibus qui pro salute eius filios proprio spiritu cariores prædes dederant, nunc publice, nunc privatim saltus ac nemora veditabit eorumque pretium prorimus cattivitatis suæ auctoribus numeravit. Enimvero Scani ac Sialendenses communes silvas public ære comparaverunt. Apud. Iutam vero non nisi familiis propinquitatis serie cohærentibus emptionis communion fuit." Oversættelse af Fr. Winkel Horn, Kbh. (1898) I s. 395.

²³ A. Andreen: 'Städer och kungamagt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230' *Scandia* (1983), s. 45.

²⁴ Ibid. S. 52-55. Idemæssigt er Andreen afhængig af K. Randsborg: *The Viking Age in Denmark* London (1980).

Sikkert er det i hvert fald, at kongens almindingsret blev sagt forklaret og legitimeret ved disse beretninger. Vi har således klare udsagn om kongens hævvelse af sin ret i årtierne op mod 1200, samtidig med at beretningerne viser, at dette krav havde behov for legitimering.

Jeg forestiller mig altså, at kongens samfundsmæssige overhøjhed, som så tidligt som 1085 gav ham krav på retsbøder og markedsafgifter, også meget tidligt omfattede overhøjhed over ejerløst gods, herunder øde jord. I midten og slutningen af 1100-tallet blev denne overhøjhed juridisk defineret og ideologisk begrundet på en måde, som gjorde den konvertibel til sæt af afgifter og privilegier. Disse specificerede rettigheder, bl.a. til almindingen, finder vi konkret udtrykt i diplomerne.

Overhøjhed og privilegerede indtægtskilder

Godssamlingen i den tidlige middelalder drejede sig ikke alene om retten til at oppebære landgilde og andre faste afgifter fra enkelte bol eller måske hele landsbyer. Selv om dette godssamlingsprincip uden tvivl var vigtigt, og allerede kendes fra de tidligste diplomer (f.eks. ærkebiskop Assers køb, salg og mageskifter for 1123),²⁵ tror jeg, at en måske lige så vigtig indtægtskilde for stormænd, kirker og klostre var erhvervelse af rettighed til den kongelige overhøjhed over et givet område. Medens landsbyjorden vel hovedsagelig gav indtægter i naturalier som korn og smør, gav overhøjhedsretten ofte de pengeindkomster, som var nødvendige for aristokratiets luksusforbrug og belønning af drabanter. Da klostrene optegnede deres privilegier, har vi overleveret en række dokumenter, der viser disse rettigheder, medens verdslige stormænds rettigheder kun er bevidnet indirekte, idet deres privilegier normalt blev stadfæstet mundligt på tinget eller i kongens hus. Kildesituationen er således meget skæv, men jeg finder det alligevel muligt at udlæse nogle tendenser af de bevarede breve. Enkelte klostre som Odense St. Knuds, Esrom og Sorø har nemlig bevaret en stor del af deres adkomstbreve i original, afskrift eller referat, og vi har gennem dem en mulighed for at følge den kongelige privilegiepolitik. Da netop disse huse nød den højeste gunst, finder jeg det sandsynligt, at deres privilegier er repræsentative udtryk for den skiftende opfattelse gennem 1100-tallet af, hvad der var store begunstigelser, og af, hvilke indtægter som kunne defineres og overdrages.

I første halvdel af 1100-tallet er der i disse overdragelser oftest tale om, hvad der kaldes "*al kongelig ret*", som kan defineres som leding, inne, redskud og ægt fra et givet område samt sagefaldet, altså retsbøder, og i et tilfælde også retten til vrag;²⁶ specielt byerne synes at have været vigtige indtægtskilder, da kongen blev opfattet som torvets (og de handlendes) beskytter og til gengæld opkrævede en særlig byskat, midsommergælden.²⁷ Både bøder og byskat blev vel ofte betalt med penge, og kongen kunne følgelig nøjes med at tildele en bestemt sum af den årlige indtægt uden at opgive sin overhøjhed.²⁸ I et enkelt tilfælde ser vi desuden kongen give af sin fædrearv, nemlig en sjettedel anpart i et fiskevand.²⁹

Først i midten af århundredet finder vi, at kongen begyndte at give privilegier på *kongelevet*, altså krongodset. Dette gods var i teorien uafhængeligt, da det fulgte embedet og ikke kongens person,

---

²⁵ DD I.2, nr. 56 (1133, med reference til tiden før 1123).

²⁶ DD I.2, nr. 32 (1104-17) vrag, ledingsbøde og fredkøb undtaget; nr. 143 (1161) ledingsfrihed; 156 (1164) domsmyndighed og sagefald.

²⁷ DD I.2, nr. 65 (1135); nr. 78 (1140), jf. Hadenfeldt (1985) (note 3).

²⁸ DD I.2, nr. 91 (1145); nr. 160 (1164-70).

²⁹ DD I.2, nr. 34 (1104-34).

men det synes efterhånden at være blevet behandlet på linie med tildelingen af privilegier på bøder og byskatter. Kongelevslisten fra 1231 omfatter jord af to kategorier: dels de områder, hvor der blev afholdt torv, altså fortrinsvis *købstadsjord*, overensstemmende med kongens torveret; dels skove, næs og øer, altså den *øde jord*. Når en del af den øde jord, f.eks. "Ørvid og landsbyerne, der er opstået deraf",³⁰ som der står i listen, altså er bebygget, skyldes dette forhold klart nok nyopdyrkningen, så bønderne til gengæld for brugsretten må betale jordleje til kongemagten.

Kongens overhøjhed blev altså gradvis udmøntet i bestemte rettigheder og indtægter, som kunne overdrages tredjepersoner. Første gang, vi hører om det, er i 1135, da Ringsted kloster foruden 10 mark af byens midsommergæld og seks bol fik tildelt halvdelen af Ringsted skov.³¹ I 1145 overlod Erik Lam til den fordrevne biskop af Slesvig en gård og en mølle samt retsbøderne fra toethalvt herred, 10 mark af Lunds midsommergæld samt en besiddelse i skoven Ørvid.³² Ørvid var som nævnt kongelev. Den samme konge overlod ærkebisp Eskil ejendommen Esrom i Nordsjælland, og skønt Sven Grathe senere understregede, at dette område var kongelig ret (kongelev) og derfor næppe burde afstås, godkendte han, at Esrom kloster blev grundlagt der.³³ Valdemar I lagde kort efter yderligere krongods til Esrom.³⁴

Vi kan således se, at de kongelige donationer omkring 1150 hovedsagelig omfattede domsbøder og byafgifter og som noget nyt også krongods. Både aristokratiets og klostrenes godssamling tog på dette tidspunkt altså ofte udgangspunkt i det nyryddede eller ubebyggede land, mens vi må forestille os, at jordbrugets kerneområde behandledes som fædredearv og kun sjældent blev afhændet ud af familien. 1100-tallets godssamling foregik således ad to veje. Dels samlingen af bolsjord, som må have været besværlig og træg (jvf. Assers udtalelse om den jord, han samlede med megen møje),³⁵ i hvert fald indtil borgerkrigenes tid, hvorefter de overvundnes gods kan tænkes at være blevet omfordelt som retsbøder. Dels samlingen via kongens overhøjhed til den øde jord, som fik en ny og afgørende betydning i en periode med intensiv nyopdyrkning. Især gjaldt dette forhold naturligvis klostrene, som principielt ønskede at lægge deres besiddelser i øde egne.

Fra tiden efter den anden store borgerkrig, som sluttede med Valdemars tronbestigelse i 1158, har vi bevaret mange store overdragelser. Selv om kilderne er skæve, finder jeg det plausibelt, at denne situation skyldes en styrkelse af kongemagten og stormandsslægterne gennem krigens forstyrrelser, som muliggjorde en forstærket afgift- og privilegiepolitik. Esrom klostres brevbog er et godt vidne om de rige gaver, der tildeltes det sejrende parti. Inden for få år fik Esrom skoven Villingehoved,³⁶ jord og skove i Halland,³⁷ og jorder i skoven Ørvid;³⁸ desuden adskillige landsbyer med skov og andet tilliggende.³⁹ Ringsted kloster fik på lignende måde flere gårde, hele og halve skove og al kongelig ret

---

³⁰ KVJ, s. 27 "Ørwith et opida inde facta".

³¹ DD I.2, nr. 65.

³² DD I.2, nr. 91.

³³ DD I.2, nr. 107 (1151-57).

³⁴ DD I.2, nr. 122 (1157-60).

³⁵ DD I.2, nr. 56 (1133): "Nogle købte jeg nok så dyrt af slægt og venner. Nogle erhvervede jeg gennem mageskifte med jord, som tilhørte mig. Andre skænkede gode mænd til gavn for deres egne og deres nærmeste sjæle, og disse jorder erhvervede jeg atter ved køb hos deres nærmeste arvinger."

³⁶ DD I.2, nr. 128 (1158-69). Ved overdragelsen blev skovens skel redet af bisp Absalon.

³⁷ DD I.3, nr. 55 (1176).

³⁸ DD I.3, nr. 6 ((1170-86).

³⁹ DD I.2, nr. 126 (1158).

af sine besiddelser.⁴⁰ På lignende måde kan vi se, at de private overdragelser ofte omhandlede skov eller skovbyer, som i første eller andet led var erhvervet fra kongen. Biskop Absalon havde således en skov, som han havde modtaget fra kongen og flere andre (sikkert landboer, som havde givet sig i hans værn),⁴¹ og Æbelholt kloster modtog en skovlod og en mølle som bøde for en stormands æreskrænkelser.⁴² Tord (sandsynligvis kongens gæidker i Lund)⁴³ kunne overdrage et halvt fiskevand til Bösjö kloster, som også fik en halv skov.⁴⁴

Denne proces, som gradvis opdelte den øde jord i mange små besiddelser, havde også konsekvenser for de gamle landsbyjorder. I et par tilfælde viser marknavne i gavebrevene, at overdrevet også blev opdyrket og holdt mere eller mindre uden for landsbyfælleskabet, som det f.eks. gjaldt "den jord, som kaldes 'ornum', adskilt forud ved en grøft fra landsbyen Arslev", som Absalon erhvervede fra stormanden Asser og hans søn.⁴⁵

Medens kongens ret blev defineret og udparcelleret, og al jord blev belagt med overhøjhedsret og -afgifter, blev bønderne tabere. De var klemte af den økonomiske ekspansion: krigene i 1130'erne og 1150'erne og senere Valdemars vendertogter krævede store personlige ofre i ledingen eller dyr økonomisk afløsning med ledingsskat; kirketienden blev indført i perioden; vangebruget satte store krav til husholdets arbejdskraft og plovandel. Medens opdyrkningen gik frem, forsvandt overskuddet ud af landsbyen og pressede vel endnu mere arbejde frem. Lagdelingen accentueredes mellem bryder, landboer og gårdsæder, og især de sidste havde næppe jord til husholdets behov. De blev presset ud på den øde jord, hvor de i højere grad end i landsbyen stod under stormændenes og kongens værn og void. Omvendt måtte mange landboer forbitres ved at se de tidligere fælles ressourceområder blive opdyrket og kontrolleret af fremmede stormænd. Det var denne konflikt, som lå bag nogle af de retstvister og uroligheder, som dukker frem i kilder i slutningen af det 12. århundrede, og hvis mest dramatiske udtryk kom i det skånsk-hallandske oprør i 1180-82.

Bøndernes kamp for almindingen

Jeg har gennemgået de hidtil udkomne fem bind af 1. række af *Diplomatarium Danicum* (1085-1237) for at finde dokumentation for denne problemstilling. I det følgende gennemgår jeg dette materiale, men på forhånd er det værd at bemærke, at samtlige tvister har relation til skovrettigheder. I disse forhold finder jeg en væsentlig bestyrkelse af min antagelse om den øde jords strategiske betydning.

I min artikel om de skånsk-hallandske bondeoprør 1180-82⁴⁶ viste jeg, at disse oprør kunne tolkes som modstand mod kongens og kirkens voksende krav på lokalsamfundet. Modstanden var vendt mod indførelsen af bispetiende og ekstraskatter, tvangsudskrivning af arbejdskraft til skovhugst og borgbyggeri, og bønderne radikaliseredes efterhånden til at rejse krav om afskaffelse af biskopatet og præsternes cølibattvang. Kravene var udtryk for den konservative bondebefolknings modstand mod øvrighedens økonomiske og magtmæssige vækst. De skånske stormænds støtte til oprørerne

⁴⁰ DD I.2, nr. 131 (1158-62); nr. 156 (1164).

⁴¹ DD I.2, nr. 162 (1164-78): "den skov som jeg dels har erhvervet af kong Valdemar ved køb, bytte og gave, dels retfærdigt, velbegrundet og af fri vilje (iuste, racionaliter ac voluntarie) andre besiddere."

⁴² DD I.3, nr. 87 (1179).

⁴³ Med en vigtig rolle i starten af det skånsk-hallandske oprør.

⁴⁴ DD I.3, nr. 101 (1182).

⁴⁵ DD I.3, nr. 1 (o. 1170).

⁴⁶ A. Bøgh m.fl. (ed), *Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder*. Aalborg (1988), s. 72-89

var vaklende og bestemt af deres egeninteresse i at få adgang til de kongelige fogedembeder. Da stormændene faldt fra, vendtes bøndernes vrede også mod dem, og oprøret opløstes i anarki. De skånske stormænd knuste oprøret og sikrede kongens og ærkebispens magt og afgifter.

Under dette udprægede bondeoprør, hvor så mange krav blev rejst, der hver for sig er en analyse værd, fordi de fortæller om brændpunkterne i det feudale samfunds konstruktionsfase, rejste bønderne i Morup sogn i Halland en klage til kongen over Esrom klostres tilegnelser af retten til sognets skov. Klagen blev behandlet og afvist, kort før kongen i foråret 1182 rejste med en hær til Skåne landsting for at stadfæste bøndernes nederlag. I artiklen omtalte jeg kort denne retstvist til uddybning af baggrunden for oprøret, men i den næ sammenhæng kan sagen fortjene en nærmere omtale.

Munkene i Esrom forsvarede deres ret til skoven for kongen og ærkebiskoppen med de breve, som den forrige kong Valdemar 1 og den samme ærkebiskop Absalon havde udstedt ad flere gange mellem 1176 og 1178. I det første brev gav kongen munkene adgang til en ikke nærmere bestemt skovstrækning i Halland på lige fod med bønderne i sognet: "...af hensyn til vor og også vore efterkommeres frelse (har vi) overdraget de brødre, der tjener Gud i Esrom, en jord i Halland, der indtil dette tidspunkt hører til os, og som er særlig nødvendig for deres tarv, at besidde evindeligt; og vi har godkendt, at de ligesom de øvrige beboere i det land skal have fri adgang til at fælde træer." Derefter anføres en vidneliste "for at der ikke skulle åbne sig en mulighed for nogen til at rejse trætte", og markskellene opregnes.⁴⁷ På baggrund af de senere breve er der ingen tvivl om, at denne jord med tilliggende skov er en andel i Morup sogn, som sandsynligvis på dette tidspunkt var kongelev under hovedgården i Faurås, som nævnes i kongelevlisten.

Nogenlunde samtidig må ærkebiskoppen (enten Eskil eller Absalon) have tilskødet Esrom yderligere skov omkring Morup, sandsynligvis også oprindeligt kongelev. I et brev fra 1177 pålagde kong Valdemar nemlig indbyggerne i Faurås herred at lade Esrom kloster bruge dette skovområde, der kaldes Glumstenschog: kongen pålægger Fauråsboerne "at tillade dem (Esrom-brødrene) at fælde stående og friske træer i den, ligesom I gør, at fjerne det, der er gammelt og af vinden kastet til jorden, ligesom I gør, at koge salt, at holde svin på olden og på enhver måde at udnytte skoven til deres gavn, ligesom I gør, og såvel til vands som til lands at føre det, de udnytter, bort til de steder, der er deres, uden at nogen forbyder det... Det står jo skrevet: I det forhold, nogen synder, skal han straffes, og på samme måde som I forbyder brødrene brugen af fornævnte skov, således forbyder også vi i kraft af vor kongelige maiestæts myndighed Eder brugen af samme skov."⁴⁸ Kongen truer altså i dette brev direkte med henvisning til sin kongelige myndighed over almindingen. Den klare omtale i brevet af udførsel af tømmer o.lign. lader os tro, at brødrene brugte skoven i stor stil til at få materiale til deres byggeprojekter i Nordjylland. For bønderne at se må dette have været et klart brud på princippet om den rimelige udnyttelse af skoven til de bosiddendes eget behov. Esroms brødre må have været oplevet som fremmedelementer, som måske ovenikøbet på ikke så forfærdelig langt sigt ville true med at forhugge hele skovarealet omkring Morup. Netop udførslen af tømmer synes at danne baggrunden for de tidligste bydannelser i Halland omkring Varberg op omkring 1200, og Esroms aktivitet i Morup foregik kun få kilometer inde i landet fra Varbergs gamle

---

⁴⁷ DD I.3, nr. 55 (1176).

⁴⁸ DD I.3, nr. 66 (1177).

købstad.⁴⁹ Jeg forestiller mig altså, at Esrom hurtigt har udnyttet deres rettigheder i Halland, og derved vakt bøndernes vrede.

I 1178 stadfæstede ærkebiskop Absalon Esroms ejendomme i Nordsjælland og Halland. Brevet indledtes med disse overvejelser, der i høj grad kaster lys over det skrevne ords rolle ved defineringen af ejendomsbegreberne:

“Forfædrenes handlinger betros til breve, for at de ikke skal blive afkræftet, enten fordi de går i glemme eller som følge af overgreb fra onde menneskers side, som praler, når de gør ondt, og som alene er opsat på at rejse trætte for at juble over ondt og vrangt. Men når brevet autoritativt og ved nedenfor at meddele troværdige vidner giver underretning om, hvad der er sket, standses slette menneskers forvovne dristighed, idet de bliver afsløret, så tåbernes ønsker, der strider mod al retfærdighed, ikke går i opfyldelse.”

Vi kan forestille os Esrom-brødrene citere denne passus over for Fauråsboerne fire år senere! Den konkrete anledning til Absalons udstedelse af brevet omtales således: “...vor ærværdige og hengivne ven Walbert, abbed i Esrom, har opsøgt os personligt, idet han begærede og anråbte om, at vi ville omfatte det kloster, som han vides at stå i spidsen for, med nåde og gunst, således at det kunne glæde sig over et privilegium, udstedt med vor myndighed, vedrørende alle besiddelser og de skel, der er fastsat for samme besiddelse enten af fromme givere eller af sælgerne.” Ved siden af de mange besiddelser i Nordsjælland, nævnes en enkelt hallandsk, nemlig “Morup i Halland med skove og enge og dens øvrige tilliggender”.⁵⁰ Denne bekræftelse på brødrenes besiddelser kom i rette tid, for kort tid efter, sandsynligvis under kong Valdemars ophold i Skåne og Halland i 1180, hvor han rejste rundt i de oprørske herreder for at påhøre bøndernes klager, blev der rejst indsigelser mod Esroms retligheder i Morup.

Denne sag blev endeligt afgjort af Absalon og den unge kong Knud 6. med et brev fra begyndelsen af 1182, hvori de kort refererede til de faktiske omstændigheder ved sagens indledning:

“På Faurås marker ikke langt fra åen Ätran rejste Johan Mosen, Saltr, Megindors søn, og andre ihdbyggere i Faurås herred svigagtigt en trætte angående vore brødre i Esroms skove, der ligger til Morup, i nærværelse af vor herre den ærværdige kong Valdemar. Han dømte fornævnte brødre og de andre til under ed at føre bevis for, at de havde erhvervet samme skove fra de retsmæssige besiddere, og at de efter denne edsaflæggelse med rette skulle besidde samme skove til evig tid uden nogen form for påtale. Eden blev aflagt svarende til hvad vi ovenfor har udtalt i nærværelse af den herre kong Knud og os, og fornævnte skove blev af ham med rette tildømt brødrene til evig tid, idet enhver trætte i fremtiden blev underkendt. Ligesom da mundtligt efter den aflagte ed således anråber vi derfor også nu skriftligt efter vidnesbyrdet om samme aflagte ed om, at han, som forestår himmelen og jorden, vil skænke sand og evig fred til alle, som holder fred med fornævnte brødre i Esrom sogn angående de fornævnte skove og besiddelser.”⁵¹

Alle de overleverede dokumenter om Esroms besiddelser i Halland stammer fra afskrifter i Esrombogen, som klostret værnede om gennem hele middelalderen for at kunne dokumentere sine adkomster mod dem, der “så at sige pønser på at udrydde de fromme mennesker, og særlig dem,

---

⁴⁹ B. Broberg 'Varberg'. *Projekt Medeltidstaden*, rapport 31, Göteborg (1982).

⁵⁰ DD I.3, nr. 77 (1178).

⁵¹ DD I.3, nr. 103 (1182).

der fornægter denne verdens goder, idet de sværter deres ry ved skændig nedrakning eller ved svigagtig trætte med urette tilegner sig nødvendige og lovlige ejendomsrettigheder ved at råbe op om, at det er deres.”⁵² Der er derfor ingen grund til at tro, at der i samtiden forelå flere skriftlige dokumenter om besiddelsesforholdene i Halland end hvad vi har overleveret. Den normale jordoverdragelse mellem verdslige personer fandt sted under ed på herredstinget.⁵³ På samme måde synes den afgørende *bevisførelse* for Esroms rettigheder i 1182 at have været, at der kunne fremføres vidnefaste mænd over for Knud og Valdemar, der kunne beedige klostrets krav. I praksis kan vi forestille os abbeden, støttet måske af et par brødre, aflægge den mundtlige ed og samtidig fremlægge de skriftlige vidnesbyrd i dokumenterne. To bevismetoder stod her over for hinanden, og selv om eden endnu i dette tilfælde tillægges afgørende kraft, er det af selve nedskrivningen af beslutningen klart, at fremtidig vil alene den skriftlige adkomst have magt.

I dette tilfælde synes vi endvidere at kunne se, at klostrene så at sige kunne skrive sig til deres rettigheder. De oprindelige dokumenter fra 1176 og 1177 handlede alene om brødrenes adgang til skovene på lige fod med de lokale bønder. Hvis jeg har ret i, at den konkrete mening af de oprindelige dokumenter var at give brødrene andel i almindingsretten omkring Morup ved, at kongen overlod sin overhøjhedsret over området til Esrom sammen med hovedgården Morup, så viser brevet fra 1182, at sagen var blevet fordrejet til et spørgsmål om Esroms principielle ejerskab af skovene. Med denne udgang på sagen, som vi kender, synes Esrom altså med held at have forvandlet sin andel i almindingen til at hævde en ret til at udelukke egnens bønder fra at bruge skoven “på lige fod”. Også de øvrige ejere af skovene var oprindelig blevet dømt til at føre edsbevis for deres rettigheder, men det fremgår af 1182-dokumentet, at det alene var Esrom, som med støtte i deres dokumenter kunne hævde en ret, og følgelig blev de “med rette” tildømt skovene til evig tid. Denne glidning i rettighederne til skovene kunne vel desuden ideologisk begrundes med, at brødrene havde Morup på kongeleve og følgelig forvaltede en slags kongelig ret over området. Ikke desto mindre forestiller jeg mig, at den afgørende grund til, at Esrom kunne ekspandere på denne måde, var bøndernes samtidige nederlag for deres oprør. 1182-brevet forfattedes som sagt umiddelbart før oprøret endelig blev knust, og udgangen på sagen kan have været præget af den hævnfulde stemning hos øvrigheden mod de oprørske bønder; et sådant hævnønske omtales direkte hos Saxo, som hævder, at kongens ønske om at udlægge et par herreder til plyndring for hæren kun blev forhindret af ærkebiskoppens forbøn.⁵⁴

At Morup og Glumstenskoven kom i Esroms udelelige besiddelse efter oprøret kan endelig belægges med den stadfæstelse af Esroms besiddelse, som paven udstedte i 1184. På lige linje med de andre ejendomme nævnes der “landsbyen Morup med strandskoven og dens jorder, skove, enge, vande og dens andre tilliggende... Vi bestemmer altså, at aldeles ingen forvovent må forstyrre fornævnte kloster eller mindske eller tilegne sig dets ejendomme eller beholde det tilegnede eller plage det med nogen som helst fortrædeligheder, men at alt skal bevares ubeskåret til nytte i enhver henseende

---

⁵² Ibid.

⁵³ Skånske Lov I.80, Jyske Lov I, 37. Derimod bevidnes overdragelse af jord til kirker og klostre ved skødning foran alteret, ofte i biskoppens tilstedeværelse. Dermed var overdragelsen unddraget herredstingets almindelige kontrol og undergivet en mindre kreds af verdslige og gejstlige stormænd (se f. eks. DD I.2, nr. 65 (1135), 78 (1140), 91 (1145), 101 (1148), 127 (1158, hvor lovligheden af overdragelsen åbenbart blev bestridt af familien), 184 (1167-74, igen en protest mod lovformeligheden af overdragelsen)).

⁵⁴ Saxo (1931), s. 539.

for dem, til hvis styrelse og underhold, det er givet'.⁵⁵ Slutstenen på Esroms udvikling af sine rettigheder i Morup med tilliggende kom engang mellem 1204 og 1214, da kong Valdemar II igen stadfæstede dets besiddelser i Halland og fritog klostrets landboer i Morup for alle kongelige oppebørsler og tjenester.⁵⁶

Kampen om Toagers skove

Det var sandsynligvis ikke kun Esrom, der vandt sig rettigheder i Halland efter bøndernes nederlag. I 1197 overdrog ærkebisp Absalon landsbyen Toager med skove til Sorø kloster. Dette område var nabosogn til Morup, og det er sandsynligt, at ærkebispens rettigheder til området stammer fra samme omstændigheder, altså et oprindeligt kongeleiv. Sorø kloster havde i forvejen et par mindre skovlodder på Sjælland,⁵⁷ men referatet af gavebrevet på Toager antydede, at dette var utilstrækkeligt: "Derfor overdrog han af medynk med nævnte hus' behov især med henblik på dets mangel på træ, som det var i bekneb for til opførelse af bygninger, brødrene og klostret den landsby i Halland, som kaldes Toager, hvor de kan koge salt og udvinde jern af jorden og få tilstrækkeligt med tømmer til bygninger, og til sin amindeise og som evig gave oplod han landsbyen med alle dens tilliggender, med huse, agre, enge og med de skovandele, som ifølge rebning tilkom samme besiddelse, og ud over dette en særlod i samme skov, som han købte af beboerne."⁵⁸ Sorøs behov for bygningstømmer attesteredes af et samtidigt køb af en skovlod på Sjælland, hvor alene tømmeret skulle tilhøre Sorø, mens jorden skulle gå til biskoppen af Roskilde.⁵⁹

Absalons køb af skovlodden og ejerskabet til Toager var dog tilsyneladende ikke helt så indlysende og regulært, som hans gavebrev antydede. I hvert fald står der i referatet i Sorø gavebog, "men efter hr. ærkebiskoppens død stredes indbyggerne i fornævnte landsby med brødrene om disse samme skel for skovene".⁶⁰ Ifølge Absalons gavebrev fra 1197 havde overdragelserne følgende grænser: "mod nord åen Törle indtil havet, mod syd den bæk, som over Törle løber til Morups grænseskel, og mod vest selve havet. Fremdeles udskares landsbyen Toager i fire dele og har i hver sin del fem mark udsæd, og så meget som klostret har i udsæd, så meget har det også i fællesskoven, og foruden denne har det også en særskov - hvorom ovenfor - som han erhvervede af visse sælgere."⁶¹ Denne beskrivelse af Toager med fællesskov og klostrets særskov viser, at Sorø fik stillet samme godstypen i besiddelse, som Esrom havde fået femten år tidligere. Som jeg læser donationen, fik Sorø tildelt overhøjheden over landsbyen med dens afgifter og andel i overdrevet proportionalt med, hvad klostrets egen ladegård havde i udsæd samt særskov. Sorø fremmede dog snart sine egne interesser for byggetømmer udover, hvad denne tildeling gav ret til, hvorfor bønderne åbenbart rejste besværinger, så snart klostrets beskytter Absalon var død. Bønderne stod sig dog ikke bedre, da sagen blev varetaget af hans efterfølger Anders Sunesen: "I nærværelse af hans efterfølger, hr. ærkebiskop Anders, blev omsider disse skel fastsat på denne måde, at det land, som er delt i enge mellem de to åer Utterå og Törle, tilhører Toagers bønder, dog således, at de kun skal have rådighed over de træer, der ikke bærer frugt. Men de træer på de samme enge, der bærer frugt, tilhører altid

---

⁵⁵ DD I.3, nr. 117 (1184).

⁵⁶ DD I.4, nr. 55 (1202-14).

⁵⁷ DD I.3, nr. 100 (1182, Ellinge på Sjælland), nr. 178 (1192-99, et lod i Haverup Ore).

⁵⁸ DD I.3, nr. 223 (1197). Jf. Albert Sandklef 'Hallands Bönder', *Hallands historia* I, s. 596-607, Halmstad (1954).

⁵⁹ DD I.3, nr. 246 (1198-1201).

⁶⁰ DD I.4, nr. 90 (1202-23).

⁶¹ Se note 58.

klostret, hvad enten de står på jorden eller bliver væltet omkuld. Og denne opdeling af engene inellem de to fornævnte åer Utterå og Törle strækker sig indtil det skel, som kaldes Gamie Hægheth. Men hele den udelte skov, som strækker sig fra vejen, som fører til Morup, og indtil havet, er klostrets I sin helhed. Men i skoven mod øst strækker klostrets skov sig fra møllen, hvor der fremstiles jern (Järnmölle), langs vejen, som fører til Søndre Jernværk (Järnvirke), og den går til det skel, som kaldes Tyllered.”⁶² Med denne overenskomst var Soro-brødrene blevet løst fra den fællesskabsforpligtigelse, som var indebåret i den tidligere reguiering af overdrevet, hvorefter de alene fik adgang til den efter rebning eller efter udsæd. Ordningen betød vel, at klostret ikke så nogen større interesse i at drive iandbrug i denne skovlandsby og derfor overlod denne side til bønderne (mod afgifter), medens klostret fik eneret til det værdifulde tømmer: frugtbærende træer må forstås i landskabslovenes mening som eg og bøg, de oldenbærende træer.⁶³ Klostrets store behov for tømmer på denne tid understreges af, at det på Sjælland kom i en “alvorlig strid” med en Knud Knudsen, som blev bilagt ved, at han afstod hele sin andel i en omstridt skov mod til gengæld at få et halvt bol.⁶⁴

Det er særdeles illustrerende for problemsituationen, at Sorø kloster fortsat kunne ekspandere sine interesser i Toager. Engang efter 1216 (desværre er nogen præcis tidsfæstelse ikke mulig) blev det nødvendigt at foretage endnu en grænsedragning. Den baserede sig fortsat på todelingen mellem landsbyoverdrevet mellem Utterå og Törle og klostrets særskov sønden for Törle indtil Morup. Det gamle overdrev var imidlertid nu blevet tydeligt delt ved en indhegning mellem skov og eng, og referatet i Sorøbogen fortsætter: “Såvel skoven som engene er helt og udelt klostrets med undtagelse af nogle enge, som bønderne besidder, og som er tilstrækkelig tydeligt afgrænset ved skel mellem klostret og disse bønder.” Desværre giver referatet ingen præcise oplysninger om, hvordan denne nye situation var opstået, men en antydning gives ved indledningen til beskrivelsen af det gamle overdrev: “skoven sønden Utterå, som brødrene forud fik af bønderne ved et retsmæssigt mageskifte.”⁶⁵ Der er to mulige forklaringer af situationen: *enten* havde Sorø fået det gamle overdrev ved et mageskifte (men i så fald er det vanskelig at forstå, hvad bønderne fik til gengæld, da Sorø fortsat havde hele særskoven op til Morup I besiddelse), *eller* også refererer “mageskiftet” til forliget, som Anders Sunesen udvirkede: i så fald havde Sorø ekspanderet ud over sin adkomst f.eks. ved at beskytte sin ret til de frugtbærende træer ved at opføre en indhegning og ligeledes afmærke de enge, som det kunne hævde var dets ret i forhold til rebning, som det i så fald fortsat hævdede, selv om den stiltiende var forudsat ophævet i det gamle forlig.

Uanset de nærmere omstændigheder omkring den sidste grænsedragning er det uomtvisteligt, at Toagers som Morups bønder fik ørerne i klostrenes arkivkister og stod sig dårligt i retstvisterne. Esrom og Sorø klostre havde til stadighed ærkebiskoppernes og kongernes støtte, så meget mere som de synes at have ekspanderet deres besiddelser på kongeleve, hvor de krævede en ret først og fremmest til det værdifulde tømmer. Bøndernes traditionelle deling af overdrevet og almindingen efter husholdets behov måtte for øvrighedsmagternes interesse kun være besværende begrænsninger, som måtte bekæmpes ved at hævde en højere adkomstsret end den gemene sædvanes. Diplomer og kanonisk retslære om regalerne blev værdifulde instrumenter i denne

---

⁶² Se note 60.

⁶³ J. Lange 'Løvtræer' *Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder II*, sp. 186.

⁶⁴ DD I.4, nr. 105 (1205-14).

⁶⁵ DD I.5, nr. 99 (efter 1216).

proces. I de hallandske nabosogne kan vi takket være de to klostres omhyggelige arkivarer også få en smule indsigt i bøndernes protester mod disse indskrænkninger i deres ret. Tilsyneladende valgte bønderne at klage til kongen eller ærkebiskoppen som den øverste myndighed og beskytter for undersåtterne. I Morup i 1180 nøjedes de næppe med det, men bakkede rimeligvis op bag oprøret. Til deres og Toagers bønders vanskæbne led de nederlag, medens Absalons styrkede position synes bekræftet af hans senere jordegaver i Toager.

AI jord opdeles, alle får en herre

Der forekom uden tvivl mange lignende stridigheder om den øde jord, som vi blot ikke har kilder til. Et par tilfælde kender vi kun ad indirekte vej gennem korte referater eller enkeltbreve. Som nævnt modtog Bösjö nonnekloster allerede omkring 1282 halvdelen af skoven Bogeore samt et fiskevand. I 1236 måtte Valdemar II pålægge skåningerne "at de ikke måtte tilføre klosterjomfruerne i Bösjö nogen hindring i Bogeøre skov".⁶⁶ Disse pålæg blev gentaget af to af hans efterfølgere i 1246 og 1255 og synes således i høj grad at have været påkrævede.⁶⁷ Et tilfælde, hvor det synes klart, at der var tale om strid om oprindeligt kongelejv, har vi med hensyn til fiskevandet ved Klønne, som der opstod strid mellem Æbelholt kloster og kongens landboer om. Knud 6. mæglede i striden, som endte med en rimelig ligheddeling, åbenbart påvirket af, at der stod to ligeværdige kombatanter over for hinanden, abbeden og kongens bryde, og fordi der ikke forelå nogen skriftlige dokumenter.⁶⁸ Endelig finder jeg, at der må have ligget adskilligt konfliktstof bag opdelingen af Læsø's skove, som er bevidnet i et par breve fra 1219. Øen var antagelig oprindeligt kongelejv, som var overgået i sin helhed til Viborg kapitlet. Det havde på sin side afstået en fjerdedel af øen til Vitskøl klostres behov for brænde til saltsydning, men siden opstod der strid om ejendomsretten til den jord, som Vitskøl havde ladet opdyrke eller udlægge til græsgange. Striden blev bilagt ved, at Vitskøl fik lov til at beholde den indvundne jord, som Viborg kapitlet vel med henvisning til almindingsretten ville have gjort afgiftspligtig til sig, og desuden blev skoven opdelt ved at afbarke grænsetræer.⁶⁹ Bønderne på øen kom ikke til orde i denne strid mellem de to jordherrer, men vi kan vel tillade os at parallellisere deres situation med Morup- og Toager-bøndernes. Fra at have stået under en fjern konges overherredømme og beskyttelse var de blevet overdraget bygge- og opdyrkningsivrige gejstlige som regulerede og overudnyttede øens ressourcer. Og Tunø synes på samme måde at være afstået fra kronens kongelejv til i dette tilfælde kirken i Århus; oven i købet afstod kongen også sin ret til strandingsgods.⁷⁰

Selv om jeg på grund af kildesituationen ikke kan belægge donationerne af kongelejv med mange eksempler fra hele landet finder jeg, at de nævnte tilfælde i tilstrækkelig grad antyder, at der særlig i sidste halvdel af 1100-tallet og frem foregik en tydelig skærpelse af definitionerne af, hvad der hørte til den kongelige ret over et givet område, og at i hvert fald klostrene forstod i vidt omfang at udnytte denne ret til at udnytte de værdifuldeste ressourcer. Specielt tømmer og fiskevand var eftertragtet og gav ofte anledning til retstvister. Saltsydning og jernfremstilling medførte et enormt forbrug af brændsel, som måtte hentes fra almindings-skoven. Man måtte bruge det bedste tømmer, hvis man skulle opnå de 1500°, der krævedes for jernfremstilling. Jordherrerne ekspansive

⁶⁶ Note 44 ovenfor. DD I.6, nr. 218 (1236).

⁶⁷ DD II.1, nr. 166 (1255).

⁶⁸ DD I.3, nr. 179 (1192-1201).

⁶⁹ DD I.5, nr. 160 og 161 (1219).

⁷⁰ DD I.5, nr. 95 (1216).

interesser var knyttet til de ressourcer, som kun i ringe grad var behæftet med klare besiddelsesforhold. Denne udvikling har jeg belagt for klostrenes vedkommende ved diplommateriale, men som sagt allerede i indledningen var det kongemagten selv, der stod i spidsen for denne tendens. Indiciene herpå finder jeg i landskabslovene.

Jeg har argumenteret for, at kongens hævvelse af beskyttelse af det ejerløse gods går langt tilbage, i hvert fald kendes den fra begyndelsen af 1100-årene. Når kongen hævdede et vist overherredømme bl.a. over almindingsskoven, var det klart, at han også måtte kunne hævde et overherredømme over de nylagte skovlandsbyer, typisk torp-byer. Det var derfor med fuldt belæg i denne tankegang – og styrket af den kanoniske retslærdom – at kongen afhændede denne ret til Esrom i 1176 og gav klostret en ikke nærmere defineret andel i landsbyernes ressourcer og indtægterne fra landsbyens beskyttelsesafgifter. Sandsynligvis forventedes det, at klostret tog sin andel i skoven i rimelig målestok efter dets udsæd i landsbyen, som det er kendt fra Toager. Imidlertid gik Esrom langt videre og synes at have optrådt som en slags absentee landlord. Uroen blussede hurtigt op, men blev afsluttet med, at landsbybønderne blev reduceret til klostrets landboer eller fæstere. Således var der sket en juridisk omdefinering af klostrets besiddelsesforhold til landsbyen, som jeg forestiller mig ofte må være forekommet.

Fra den sene middelalder ved vi, at denne proces også må have været i gang på kongelevet, idet bønderne efterhånden blev betegnet som kongens landboer.⁷¹ Det juridiske grundlag for denne udvikling af besiddelsesforholdet blev for kongemagtens vedkommende fastslået med Jyske Lovs formulering "hvis det er alminding, dér ejer konge jord og bonder skov". Denne formelagtige definition af regalretten betød, at bønderne fik en daglig adgang til at holde svin på olden og at hugge træ af alt andet end eg og bøg (olden- og tømmertræ) mod en afgift (oldengæld) til kongen. Hugst af løvtræer blev følgelig betragtet som tyveri fra kongen og straffet med hængning.⁷² Hvis derimod bønderne ønskede at rydde skoven for nyopdyrkning, måtte de som følge af kongens ejerskab af jorden blive hans fæstere. Denne retslige løsning på det ejerløse gods' herreskab betød med andre ord, at alle jordressourcer var lagt under en eller anden form for beskyttelse og besiddelse, fra bolsjord og overdrev, til nyryddet stufjord og alminding. Denne løsning blev forsøgt tidligt i hvert fald af Esrom og Sorø klostre: til tider under kraftig modstand, ja endog oprør fra bøndernes side.⁷³

---

⁷¹ Meyer (1956), sp. 96.

⁷² Lange (1983), sp. 185-86 og 190-92.

⁷³ I en anden sammenhæng har jeg skitseret kampen om de strategiske tømmerressourcer. Stridsspørgsmålet blev fra den sene middelalder bøndernes ret til at udføre tømmer fra egne havne på egne skibe kontra de privilegerede købstæders monopol på handelen. Også dette problem var ladet med sociale konflikter ('Samhandelsmønstre over Kattegat og Skagerrak, ca. 1550-1880 – en skitse', *Meddelelser fra Kattegat-Skagerrak-projektet* 8 (1985), s. 37-61.